

Ontstaan & groei van de
**ECONOMISCHE
SYSTEMEN**

Van het neolithicum tot de eindtijd

JOH. DE VRIES

BOOM
AMSTERDAM

Omslagontwerp: René van den Vooren
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer
Druk en afwerking: AD Druk, Zeist

© 2011 Joh. de Vries

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 94 6105 470 8
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Woord vooraf	7
HOOFDSTUK 1	Inleiding <i>Het economische systeem. De doeleinden en het onderscheid van enkele typen</i> 9
HOOFDSTUK 2	Vorm en inhoud van de economische systemen 15
HOOFDSTUK 3	Het economische systeem in de prehistorie 23
HOOFDSTUK 4	Groei voor en tijdens de klassieke oudheid 33
HOOFDSTUK 5	Overgang naar het feodale systeem van de middeleeuwen 45
HOOFDSTUK 6	Ontstaan en ontwikkeling van het kapitalistische systeem <i>Het vroegkapitalisme</i> 55
HOOFDSTUK 7	Ontstaan en ontwikkeling van het kapitalistische systeem <i>Vorbereiding tot de industriële revolutie</i> 71
HOOFDSTUK 8	De industriële revolutie en de ontplooiing van de wereldeconomie 95

- HOOFDSTUK 9 De markteconomie in twee wereldoorlogen, werelddepressie en naoorlogs herstel en groei 117
- HOOFDSTUK 10 Alternatieven
De centraal geleide economie in de Sovjet-Unie en de satellietlanden 137
- HOOFDSTUK 11 Alternatieven
De centraal geleide economie in China, Noord-Korea, Cuba en Iran 155
- HOOFDSTUK 12 De nieuwe globalisering en de dageraad van de vrijmarkteconomie 171
- HOOFDSTUK 13 De grote kredietcrisis en de nieuwe globalisering 189
- HOOFDSTUK 14 Van de nieuwe globalisering naar één economisch systeem 207

Woord vooraf

De aandacht voor de economische systemen gaat even ver terug als de geschiedenis van de mensheid zelf. Allicht, want de strijd om het bestaan is onlosmakelijk verbonden met de wijze waarop en de doeleinden waarvoor de noodzakelijke inspanningen werden verricht. Te beginnen met het streven naar overleving voor de weinigen tot de uiteindelijke bloeiende welvaart en welzijn voor de velen. Liefst mogelijk allen.

Dit roept onmiddellijk de vraag op naar de verhouding van vrijheid en dwang in de keuze van een economisch systeem. Bij terugblik treft het ons dat de mensheid ten aanzien van het heersende economische systeem veelal aan ketenen geklonken zit, en niet altijd gouden. Moeizaam is het proces om tot verlossing van niet te verdragen ketenen te komen, of het nu langs de weg van de geleidelijkheid of door een revolutie is.

Zo rijst toch het beeld op dat er steeds een opdracht bestaat de ketenen ter wille van de goede zaak te verdragen, omdat het ideale economische systeem niet voorhanden is. Gelukkig behoeft daarin een element van roeping niet te ontbreken, en zeker niet in onze tijd van grote overgang. Om deze begrijpelijk en toegankelijk te maken, ondanks de beperkende ketenen, dient de navolgende schets van het ontstaan en de groei van de economische systemen.

Het economische systeem is het eerste systeem in de geschiedenis en heeft de weg gebaad voor de vele volgende. Op dit thema raak je niet gauw uitgekeken en het spreekt vanzelf dat een schets als de hier voor ons liggende ruimte laat voor verdere verdiepte studie.

Joh. de Vries

Inleiding

Het economische systeem De doeleinden en het onderscheid van enkele typen

Een poging tot begripsbepaling: wat is een economisch systeem? Negen doeleinden. Het onderscheid van enkele systemen: het marktsysteem, het centraal geleide systeem en de mengvormen.

Begripsbepaling

Voor we maar aan de geschiedenis van de economische systemen toekomen, rijst de vraag wat een economisch systeem is. Hartog (vgl. literatuur aan het eind van dit hoofdstuk) bespreekt economische stelsels, Blaich c.s., Leipold en Viljoen schrijven over economische systemen. Dan is er bovendien nog zoiets als een begrip economische orde. Stelsel en systeem kunnen we gevoegelijk identiek achten, maar hoe moeten we tegen het begrip economische orde aankijken?

Hier schiet Hartog te hulp. Hij verstaat onder economische orde de wijze waarop de handelingen van de afzonderlijke economische subjecten worden gecoördineerd, handelingen zoals productie, consumptie, sparen, investeren, kortom alles wat economiseren is.

Het gaat om een coördinatiemechanisme dat handelingen op elkaar afstemt en daarmee economische wanorde voorkomt, of in ieder geval zo veel als maar mogelijk is. Ook hier gaat niets zonder wrijving.

We onderscheiden twee hoofdvormen:

- de markteconomie, ook wel ruilverkeerseconomie genoemd, met markt- en prijsvorming als centraal coördinatiemechanisme;

- de centraal geleide economie met de voorschriften van bovenaf. Te denken valt uiteraard aan de overheid.

De twee hoofdvormen zijn uitersten. Daartussen zijn vele mengvormen denkbaar. In de markteconomie is het vrijwel uitgesloten dat de overheid volkomen passief kan blijven, in de centraal geleide economie kan de overheid onmogelijk alles regelen.

Nu is dit ongetwijfeld nogal globaal geformuleerd, want het komt erop neer dat de economische orde gelijk is aan het coördinatiemechanisme, terwijl zij in feite ligt ingebed in een geheel van maatschappelijke verhoudingen, die er mede toe bijdragen dat er geen economische wanorde ontstaat.

Het gaat dan om maatschappelijke verhoudingen in brede zin, niet alleen de welvaarts- en machtsverdeling tussen bevolkingsgroepen maar ook om juridische aspecten als de rechtszekerheid, alsmede ethische facetten, de normen en waarden van het economische en sociale handelen, met op de achtergrond de gehele cultuur.

In onze opvatting is het economische systeem meer dan de economische orde, of om het nog eens uitdrukkelijk in een definitie te omschrijven:

een economisch systeem is de wijze waarop, de behoefte van waaruit en het doel waarmee het coördinatiemechanisme dat de afstemming van de economische handelingen van de afzonderlijke economische subjecten verwezenlijkt, binnen een geheel van maatschappelijke verhoudingen functioneert.

Wat beoogt het? Doeleinden van het economische systeem

Ieder economisch systeem heeft een bepaalde geschiedenis achter zich en functioneert met het oog op bepaalde doeleinden. Zonder deze is het amorf, aangezien een systeem formeel niet meer is dan een netwerk van betrekkingen tussen relevante grootheden, in ons geval economische grootheden. Er dient om zo te zeggen een motor in het economische systeem werkzaam te zijn, die voor de voortstuwing zorgt. Vanzelfsprekend zal er ook een richting zijn waarin het dynamische systeem zich voortbeweegt.

Duidelijk is dat de motor van het economische systeem wordt gevormd door de noodzaak tot economisch handelen ten behoeve van de menselijke behoeftebevrediging. Het economische handelen brengt mee dat een keuze wordt gemaakt in een situatie van schaarse middelen en veelvuldige behoeften. Die keuze bepaalt de richting van het economische systeem. Waar schaarste bestaat en geen overvloed, is steeds sprake van een economisch systeem, hoe primitief ook.

Om hiervan iets te verduidelijken heeft A. van Doorn een duik in een ver verleden gedaan, terechtkomend bij het paradijs en de zondeval. Daardoor misschien toch wat beschroomd meent hij dat het riskant is een verhaal te gebruiken voor een doel waarvoor het niet bestemd is. Hij constateert dus met enige

voorzichtigheid dat er in het paradijs volkomen welvaart heerste. Het welvaarts-tekort ontstond na de zondeval: ‘In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten.’

Bestond er een economisch systeem in het paradijs? Enerzijds niet omdat er overvloed was. Anderzijds wel omdat zelfs het tot je nemen van overvloed enige inspanning vereist die wellicht tot een arbeidsverdeling tussen Adam en Eva had geleid, een vorm van coördinatie. Maar toegegeven, de bronnen ontbreken om ons een bevestiging te verschaffen. We komen tot niet meer dan een vermoeden en beseffen in ieder geval dat het coördinatiemechanisme van zeer eenvoudige aard zal zijn geweest.

Dichter bij ons dan het paradijs staat de zogeheten robinsonade, ontleend aan het verhaal *Robinson Crusoe* (1719) van de Engelse schrijver Daniel Defoe (1660-1731). Aangespoeld op een onbewoond eiland is de zeeman Robinson aangewezen op eigen inspanning om in zijn behoeften te voorzien, gelukkig spoedig bijgestaan door een inheemse man, Vrijdag. Hier is met zekerheid sprake van een primitief economisch systeem en wel van bijzondere aard, omdat de eenvoudige Vrijdag zich orders van Robinson laat aanleunen, een commandohuishouding dus.

Wenden we ons na dit uitstapje tot een meer moderne economie met een dichtere bevolking, dan rijst een veelheid van mogelijke doeleinden op. Uitputtend is de opsomming niet. In de praktijk zal een keuze nodig zijn. Op voorhand bedenken we al dat niet alle doeleinden tegelijk verwezenlijkt kunnen worden. Zij hebben om zo te zeggen alle hun prijs.

We onderscheiden negen doeleinden, met een kort commentaar:

1. Welvaart. Deze is vanzelfsprekend. Zij ligt al ten grondslag aan het economisch handelen.
2. Groei. Expliciet kwam deze pas na de Tweede Wereldoorlog als doelstelling naar voren.
3. Volledige werkgelegenheid en stabiliteit. De laatste moeten we verstaan als de afwezigheid van schommelingen in de conjunctuur.
4. Prestatieprikkels. Zonder deze werkt het economisch systeem niet optimaal. We denken aan materiële en ideële prikkels die een veelheid van vormen oproepen, van dwang tot in vrijheid.
5. Coördinatie en doelmatigheid. Zij worden nagestreefd door de prijsvorming op de markt en door regeling van bovenaf.
6. Redelijke verhouding van collectieve en individuele goederen. Collectief komen zaken als defensie, rechtspraak, bestuur en onderwijs aan de orde. Tussen individueel en collectief dient een evenwicht te worden gevonden.
7. Redelijke verhouding van huidige en toekomstige goederen. Hier raken we het tere punt van de zorg voor de toekomstige generaties, die niet ten koste mag gaan van de huidige, evenmin als omgekeerd.
8. Gelijkheid. Uiteraard gaat het erom over welke soort van gelijkheid we spreken, sociale, politieke of economische of een combinatie van deze.

9. Vrijheid en spreiding van macht en invloed. Niet bedoeld zijn democratische rechten, maar de vrijheid en spreiding in economische zin, zoals die zich differentieert in vrijheid van consumptiekeuze, beroepskeuze en bedrijfsuitoefening.

Deze geschetste doeleinden doen sterk denken aan die van de economische politiek. Dat is juist en ook logisch omdat de laatste het op bepaalde doeleinden gerichte streven van de overheid belichaamt, dat mede het economische systeem kenmerkt. De overheid vormt een van de voornaamste instituties van het economische systeem.

Er bestaat daarbij een onderscheid tussen de korte en de lange termijn. Doeleinden op korte termijn, zoals betalingsbalansevenwicht en prijsstabiliteit, houden meer indirect verband met het economische systeem, dat vooral betrekking heeft op de verworvenheden van de lange termijn.

Het onderscheid van enkele systemen

Terwijl het denken over het economische systeem al oud is, opgekomen in de Griekse oudheid, stamt het onderscheiden en vergelijken van economische systemen uit de twintigste eeuw. Vóór de Russische revolutie (1917) bestond er slechts één overheersend systeem, de markteconomie of ruilverkeerseconomie, veelal aangeduid als het kapitalistische systeem. Ook waar in Afrika, Azië en Zuid-Amerika landen in verschillende vormen van politieke en economische afhankelijkheid verkeerden, was daarvan sprake, al gaf men er wegens de overheersing door het Westen de termen politiek en economisch imperialisme aan.

Een grote breuk in de geschiedenis van de economische systemen vormt uiteraard de Russische revolutie en de daarop ingerichte communistische maatschappij. Interessant is dat het denken over het socialisme tevoren niet had geleid tot enigerlei blauwdruk van de maatschappij die na de revolutie zou moeten ontstaan. Halm oordeelt scherp dat het marxisme geen theorie is van het socialisme maar een theorie van het kapitalisme dat de komst van het socialisme als onafwendbaar voorspelt. Marx laat ons in het duister omtrent de inrichting en werking van de socialistische economie. Die gingen vermoedelijk ook iedere fantasie te boven.

Niettemin zijn in de realiteit na 1917 vormen van een centraal geleid economisch systeem ontstaan, allereerst in Rusland en sinds 1945 in Oost-Europa, China, Korea en Noord-Vietnam, verder benoemd als communistisch systeem. Collectivistische systemen in onderscheid van de markteconomie kwamen in een vroegere periode veel voor, maar zij bezaten nog niet de ideologische lading van het latere communisme.

Aan het andere uiterste van de centraal geleide economie staat de vrijemarkteconomie met de hoofdvormen van liberale markteconomie zoals in de Verenigde Staten, en de gecoördineerde markteconomie zoals in Duitsland. Het verschil

schuilt in de mate van overheidsingrijpen in het marktproces. Daarin is sinds de jaren '70 van de twintigste eeuw een zo grote mate van variatie ontstaan dat talloze subvormen van de gecoördineerde markteconomie realiseerbaar werden. Het is de rijke schakering van Rijnlands model (Duitsland), Angelsaksisch model (Engeland), poldermodel (Nederland) en superpoldermodel (Ierland) naar verzorgingsstaat (Zweden) en wie wat ruim interpreteert, neemt misschien het kapitalisme van de Gele Rivier (China) ook nog mee. Het is weliswaar een markteconomie onder stringent politiek toezicht, maar het ontbreken van een volwaardige democratie blijft nog een euvel.

Wat over de lange termijn opvalt, is de groei van eenvoud naar schakering. Hoe dit mogelijk was, heeft iets van een mysterie dat nooit in al zijn volheid of volledigheid naspeurbaar is. Een poging om het te ontsluiten mag echter wel gewaagd worden.

Literatuur

F. Blaich, J. Bog, G. Gutmann en K.P. Hensel, *Wirtschaftssysteme zwischen Zwangsläufigkeit und Entscheidung*, 1971.

A. van Doorn, 'Paradijs en economie', intree-rede Vrije Universiteit Amsterdam, 1971.

George N. Halm, *Economic Systems. A Comparative Analysis*, 1971.

F. Hartog, *Economische stelsels*, 1968.

Helmut Leipold, *Wirtschafts- und Gesellschaftssysteme im Vergleich*, 1976.

Jeroen Touwen, 'Varieties of capitalism en de Nederlandse economie in de periode 1950-2000', in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2006, 73-104.

Stephan Viljoen, *Economic Systems in World History*, 1974.

Vorm en inhoud van de economische systemen

Organisatievorm van het economisch leven.

Factoren: natuurlijke omstandigheden, cultuur, politiek en economische ontwikkeling. Problematiek en wisselwerking.

Vorm, inhoud en factoren

Uit onze eigen waarneming vloeit al voort dat een economisch systeem een uiterst gecompliceerd geheel is, zowel naar tijd als naar plaats. Of het nu gaat om het feodale stelsel in de middeleeuwen, het mercantilistische stelsel in de zeventiende en achttiende eeuw, het laissez-faire in het daaropvolgende tijdvak en de verzorgingsstaat van de laatste vijftig jaar, er is een voortdurende worsteling om tot een helder onderscheid te komen. Daarbij speelt voor ons nog een rol dat we niet alleen iets willen verhelderen ten aanzien van de evolutie van de economische systemen, maar ook met betrekking tot de wijze van evolutie ervan.

Het onderscheid van vorm en inhoud van de economische systemen kan ons daarbij behulpzaam zijn. In het verlengde daarvan ligt een beschouwing van de factoren die op vorm en inhoud van invloed zijn.

Een economisch systeem is in de eerste plaats niets anders dan de manier, de wijze of de methode waarop het economische leven is georganiseerd. Het is aldus Zijlstra de organisatievorm van het economische leven.

Binnen zekere instituties die tezamen als een institutioneel kader fungeren, speelt zich het economische proces af dat tot de verwezenlijking van de economische doeleinden moet leiden. Het economische systeem is nu niet alleen die organisa-

tievorm, dat institutionele kader, maar ook het economische proces dat zich binnen dit kader afspeelt. Cobbenhagen heeft in verband hiermee een nuttig onderscheid gemaakt tussen:

- a. de innerlijke orde: dat is het verloop van het proces en de daarin bestaande regelmaat;
- b. de uitwendige orde: dat is het institutionele kader, de organisatievorm, die bepalend is voor aard en wijze van de regelmaat.

Vorm en inhoud staan nooit los van elkaar. Daarbij zijn het de achterliggende doeleinden die richting en kleur aan het vigerende economische systeem geven. Het is om zo te zeggen een drie-eenheid: vorm – inhoud – doeleinden, naar tijd en plaats steeds variabel. De vraag rijst dan hoe dit komt. Welke factoren hebben daarop invloed (gehad)?

Wat deze factoren betreft, willen we nu al proberen daarvan iets te onderscheiden. Het zou ook aan de orde kunnen komen bij de bespreking van de concrete historische ontwikkeling; het is echter onvermijdelijk dat we hier eerst enkele historische feiten en ontwikkelingen aanstippen, maar alleen bij wijze van voorbeeld en niet systematisch, zoals naderhand.

Vier factoren zijn hier aan de orde, die vervolgens een toelichting krijgen:

- a. natuur
- b. cultuur
- c. politiek
- d. economische ontwikkeling

De factor natuur

Als factor hebben we de natuur, de natuurlijke omstandigheden, direct voor ogen wanneer we denken aan de eindigheid van de natuurlijke hulpbronnen die de Club van Rome in 1972 zo klemmend onder de aandacht heeft gebracht. Zouden de beschreven tendenties onveranderd doorgaan, dan zou halfweg de eenentwintigste eeuw het huidige wereldsysteem zelfs instorten. Dat moest iets betekenen voor de economische groei als een van de doeleinden, maar ook voor de inwendige en uitwendige orde van het economische systeem.

De waarschuwingen tegen uitputting van hulpbronnen en milieuvuiling en daarmee tegen economische groei zijn niet van recente datum. H. Baudet heeft daarover geschreven in *Rome en de nieuwe Apocalyps* (1972). De uitkomsten van de Club van Rome bij de nadering van het jaar 2000 worden hier geconfronteerd met de gevoelens en verwachtingen over het einde van de wereld die de mensheid voor het jaar 1000 bevingen. De Apocalyps verwijst naar de Openbaring van de

apostel Johannes in het Nieuwe Testament. In beide gevallen roept Baudet het apocalyptische beeld op van de dreigende, finale ontknoping.

De overgang naar een nieuw millennium schijnt dergelijke gevoelens als een collectief syndroom bij mensen op te wekken. Objectief gesproken lijkt er in de vorige eeuw meer reden voor te zijn dan voor het jaar 1000, toen de verwachting van de ondergang van de wereld verbonden was met de wederkomst van de Messias en niet met de uitgeput rakende natuur. Ook nu nog kunnen we de visie van de Club van Rome geen actualiteit ontzeggen. Vast staat bovendien dat het voorkomen van een fatale ontknoping drastische invloed zal hebben op vorm en inhoud van het economische systeem.

De werking van de factor natuur ontbreekt evenmin ten aanzien van het verleden in het algemeen. Componenten ervan, zoals bodemgesteldheid, vruchtbaarheid, bodemschatten, geografische ligging en klimaat, oefenden vanaf de oertijd invloed uit op vorm en inhoud van het economische systeem, soms alleen op de inhoud en niet op de vorm. A.N.J. den Hollander geeft daarvan een voorbeeld in zijn artikel 'Een insect maakt geschiedenis: de "boll weevil" in de zuidelijke staten' (van de Verenigde Staten).

De boll weevil is een tor die de bloemknoppen van de katoenstruiken doorboort om zich te voeden en er eitjes te leggen. Rond 1860 moet Mexico door deze plaag de katoenteelt opgeven. In 1892 bereikt de boll weevil Texas en in 1901 wordt hij 500 mijl ten noorden van die staat aangetroffen.

Overal waar de plaag optreedt, brengt zij ingrijpende veranderingen teweeg:

- in de grenzen van de zogeheten Cotton Belt;
- in de landbouwmethoden en het bodemgebruik;
- in de positie van de onderling concurrerende katoengebieden;
- in de samenstelling van de bevolking ten gevolge van de ontvolking.

Aanvankelijk moet men zich in de bestrijding hoofdzakelijk beperken tot het ontwijken van het insect. Dit gebeurt door het versnellen van de groei van de katoen – *pushing* – waardoor men het voortplantingseffect omzeilt. Een boll weevil-echtpaar krijgt in een seizoen ruim 12 miljoen nakomelingen.

De in 1913 begonnen proefnemingen tot het vinden van een chemisch verdelingsmiddel hebben pas in de jaren twintig succes. Er is inmiddels grote schade aangericht door deze 'world's biggest consumer of raw cotton'. Tussen 1917 en 1920 beloopt deze per jaar 300 miljoen dollar. Voor de inhoud van het economisch systeem, het proces, betekent dit weliswaar een enorm verlies, maar het tast de vorm ervan niet aan, het in Amerika aanwezige marktsysteem.

De factor cultuur

Dat de cultuur, in de zin van alles wat de mens gemaakt en gedacht heeft, een wezenlijke factor uitmaakt, behoeft geen betoog. Een economisch systeem is een cultuurproduct waarin alle invloeden werkzaam zijn die de cultuur bepalen, of het nu om godsdienst, ideologie, wetenschap of techniek gaat. Een economisch systeem weerspiegelt een cultuur, zoals omgekeerd een cultuur het economisch systeem reflecteert. Hiermee is echter weinig specifiek gezegd. We willen toch iets meer zien van met name een bepalende invloed van de factor cultuur op het economische systeem.

Hier komt N.J. Smelser ons te hulp met zijn onderscheid tussen de waardebepalende en de existentiële aspecten van de cultuur:

- waardebepalend: dat wat in een systeem van culturele waarden als wenselijk, nastrevenswaard wordt beschouwd;
- existentieel: datgene wat de mens, de samenleving en de natuur zijn.

Meer in detail hebben de volgende vier verbindingen tussen het culturele en economische leven bij Smelser aandacht gekregen:

1. waarden als onafhankelijke variabelen die economische activiteiten vergemakkelijken of belemmeren;
2. ideologie als morele rechtvaardiging van bestaande regelingen;
3. ideologie als morele aanval op bestaande regelingen;
4. ideologie als middel om spanningen te verminderen.

Heel expliciet is de invloed van religie bestudeerd in de relatie tussen protestantisme en kapitalisme in het verleden. Maar het geldt voor alle wereldgodsdiensten dat zij een bepaalde verhouding tot het economisch leven bezitten. Een cruciale kwestie is daarbij de vraag in hoeverre er ruimte was voor een rationeel nastreven van economisch voordeel.

De drie overige onderdelen slaan op wat gezamenlijk de ideologische strijd uitmaakt. Zo gauw de cultuur zich ontwikkelt, wordt het spanningsveld van de ideeën zichtbaar. Ideologie kan neutraal blijven, als een wetenschap van ideeën, los van kerkelijke gezagsuitoefening en vertrouwend op eigen waarneming en experiment, of gekleurd zoals bij Karl Marx. Bij hem is ideologie het geheel van ideeën van de heersende klasse waarmee het beeld van de werkelijkheid wordt verdraaid om de heerschappij over de uitgebuiten te versterken. Marx beoogde deze ideologie te ontmaskeren.

Na Marx ontstaat een opvatting in meer neutrale zin van ideologie als het geheel van denkbeelden dat door politieke strijd en propaganda tot maatschappelijke en economische veranderingen leidt. Impliciet is daarin steeds de zelfrechtvaardiging.

Men heeft de twintigste eeuw wel gekarakteriseerd als de eeuw van de ideologieën ten gevolge van de achteruitgang van de godsdienst, de ontwikkeling van de massaopvoeding en de moderne democratische politiek.

De factor techniek

De techniek ligt besloten in het permanente streven van de mens naar beheersing van zijn natuurlijke omgeving. De mate van beheersing is mede bepalend voor vorm en inhoud van de economische systemen. Het is om zo te zeggen de polsstok die bepaalt hoe ver je *kunt* springen. Hoe ver je *wilt* springen, is eerder een ideologische kwestie.

Wat en in welke mate hier revolutionerend is geweest, behoeven we op dit moment niet in detail na te gaan. Een paar momenten volstaan. Bijvoorbeeld de voorhistorische vondsten van de stok, het eerste transportwerktuig van de mens, het wiel, de combinatie van twee al bekende principes van rol en hefboom, het schrift en metalen als koper, ijzer, lood, tin en kwik. We kunnen ook denken aan de constructietechniek van de oudheid, de mechanisering en de machines van de achttiende en negentiende eeuw, de energie- en besturingstechniek van het huidige tijdvak.

Een enkel voorbeeld van de invloed van techniek op vorm en inhoud van het economische systeem ontleen we aan de klassieke maatschappij (600 v.Chr.-400 na Chr.). Er bestond toen een minachting voor handenarbeid, het terrein van slaven en handwerkers, en daarmee een grote afstand tussen theoretische en toegepaste wetenschap. In een slavenmaatschappij was geen behoefte aan mechanisering. Bovendien had zij voor de behoeften van de heersende bovenlaag geen schaarste te overwinnen. Dit belette de Griekse ingenieur niet tot op zichzelf staande, indrukwekkende prestaties te komen, de tempelbouw bijvoorbeeld, evenmin als de Romeinse ingenieur, de toepasser van Griekse wetenschap en techniek, bij de aanleg van wegen en bruggen.

Technische kennis en toepassing lagen ten grondslag aan de mogelijkheden tot uitbreiding van de mediterrane en West-Europese volkshuishoudingen tot een wereldhuishouding. Dat toen het kapitalistische systeem ontstond, heeft te maken met een hoogst boeiende wisselwerking tussen willen (de kapitalistische geest) en kunnen (de werking van de techniek).

De factor politiek

Het economische systeem staat nooit op zichzelf. Het is gevat in een sociaal systeem in brede zin waartoe ook het politieke systeem behoort. Het economische systeem ligt dus ingebed in staatkundige verhoudingen, nationaal en internationaal, uitmondend in interne en externe machtsverhoudingen.

Voor de economische macht bestaat sinds de jaren '70 bij ons veel belangstelling, die begon met de publicatie van H.M. Helders c.s., *Graven naar macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie* (1975). Het is duidelijk dat het dan gaat over macht in relatie tot het bedrijfsleven en niet macht in de zin van macht op de markt, waar P. Kuin al eerder over geschreven had in *Macht en markt* (1971).

Machtsrelaties kan men intern en extern onderscheiden, al naargelang zij binnen of buiten de onderneming tot gelding komen. Extern zijn het de machtsrelaties van de economische eenheden als producent en consument tot de samenleving en de overheid, maar ook onderling. Intern gaat het om de machtsverhoudingen binnen de economische eenheden, die van actuele betekenis worden naarmate de schaalgrootte van de onderneming algemeen toeneemt. Voor het zover is, zijn we in de negentiende eeuw beland. Veel eerder al hebben externe machtsrelaties een relatie gekregen tot de economische politiek, zoals in het mercantilisme van de zeventiende en achttiende eeuw en in het liberalisme van de negentiende. Als politiek van de staat vormen zij de uitkomst en het instrument van het economische systeem in de volkshuishouding.

De factor economische ontwikkeling

Ten aanzien van de factor economische ontwikkeling staat voorop dat het niet om die op korte termijn gaat, zoals bij de conjunctuurbeweging, maar om die op de lange termijn in de mogelijke aspecten van groei, stagnatie en achteruitgang en in reeksen van tientallen jaren, eeuwen en soms millennia. De invloed van de factor economische ontwikkeling is daarbij voorwaarden scheppend. Een ruilverkeerseconomie met markt- en prijsvorming zal niet ontstaan zonder voorafgaande economische ontwikkeling, uiteraard van groei.

Meer in detail is te zien dat economische ontwikkeling tot accumulatie van kapitaal leidt, vergroting van het inkomen per hoofd, een basis voor technische ontplooiing scheidt en beter onderwijs, ook voor bredere lagen, mogelijk maakt. In het algemeen kunnen we stellen dat de economische ontwikkeling een vergroting van de keuzemogelijkheden bewerkt op economisch terrein en doorwerkend eveneens op andere terreinen.

In historische zin is treffend dat zeker in het Westen gedurende de laatste vijfhonderd jaar de economische ontwikkeling steeds meer op de voorgrond is getreden.

Kunnen we daarin een wetmatigheid ontdekken? Het is hier onvermijdelijk op het kapitalistische stelsel te wijzen, omdat dit in allerlei modificaties lang genoeg bestaat om een hypothese van wetmatigheid te wagen. Bij Marx is er in de visie op de evolutie van feodalisme via kapitalisme naar communisme veel wat op wetmatigheid wijst. Neem anderzijds de westerse economie van onze tijd, die overheerst wordt door multinationals die voortsporen uit de door marktconcur-

rentie noodzakelijk en door de technische ontwikkeling mogelijk gemaakte ontwikkeling van economische reuzenvormen (gigantisme).

Is daarin geen sprake van wetmatigheid? Het is een vraag die hier nog niet valt te beantwoorden. Daarvoor zullen we nu juist het ontstaan en de groei van de economische systemen moeten nagaan. Is daarin wellicht een drijvende kracht werkzaam, of mogelijk een aantal van deze?

Problematiek van de wisselwerking

Tussen de geschetste factoren bestaat een onderlinge wisselwerking en een andere tussen deze factoren en het economische systeem. De problematiek hiervan bestaat erin dat het economische systeem zo weinig doorzichtig werkt op alle economische beslissingen dat de invloed ervan vrijwel niet te isoleren valt van andere factoren die door alles heen spelen, zoals de cultuur, maar ook het klimaat en de geografische omstandigheden. Uiteraard schuilt voor ons hierin een uitdaging om zo veel als mogelijk zichtbaar te maken.

Laten we dit als voorbeeld eens doen ten aanzien van het economische systeem van ons land aan het einde van de zestiende en begin zeventiende eeuw. Het is de tijd van de jonge Republiek, nog in oorlog met Spanje, maar volop in ontwikkeling naar de erop volgende periode van de 'Gouden Eeuw'. Uitputtend zijn we niet; dat zou een heel boek vergen. Hier kort over:

1. Natuur.

Geografisch doemt onmiddellijk de ligging op, aan zee met alle benutte mogelijkheden van dien, maar bovendien gehecht aan een groot continent. Het Duitse achterland ligt er nog als een toekomstig economisch potentieel. Het wordt echter nu al via het water en over land geëxploiteerd. Intern is het water eveneens van grote betekenis, doorsneden als het land is door rivieren en meren.

2. Cultuur.

Het meest opvallend in deze periode is de geloofsstrijd, mede een oorzaak van de oorlog met Spanje. Van het calvinisme gaat niet alleen een sterke impuls uit op het zuiver geestelijk leven, individueel en collectief, maar ook op het economisch handelen. Denk maar aan het thema ledigheid is des duivels oorkussen. Om die ledigheid te bestrijden dient de mens vervulling te zoeken in arbeid. In detail komen we hierop terug. Nu al is duidelijk dat de arbeidzame mens de economische activiteit bevordert, ook op een niveau waar arbeid zich verbindt aan het nemen van initiatieven.

3. Politiek.

Allereerst is daar vanzelfsprekend de vrijheidsstrijd, die grote opgaven met zich meebrengt op het terrein van organisatie en logistiek. Een extra druk op de situatie legt de interne politieke situatie. De jonge Republiek is nog volop een staat in wording, het broze geheel van zeven onafhankelijke gewesten en aan de

top een Staten-Generaal, geleid vanuit Den Haag. Bestuurlijk vormt de Republiek een wrakke staat, te weinig doortimmerd. Naderhand zal dit verbeteren, hoewel het steeds een probleem blijft. Om het land nog eens extra te belasten, breken er tijdens het Twaalfjarig Bestand met Spanje (1609-1621) godsdiensttwisten uit, die mede een politieke achtergrond hebben.

4. Economische ontwikkeling.

Vooraf ging een aanzienlijke economische ontwikkeling, die we hier als gegeven aannemen en uitsluitend op haar uitkomsten waarderen. Want één ding staat vast: de vrijheidsstrijd zou zonder het economisch potentieel aan mensen en middelen ondenkbaar zijn geweest. Dat daarbij wonderen van improvisatie zijn verricht, ook op politiek terrein, spreekt voor zich.

Ga nu maar uit dit geheel van factoren de economische beslissingen isoleren. Dat er een samenhang bestaat tussen deze is niet meer dan een waarheid als een koe.

Het neemt niet weg dat er soms iets valt te isoleren. Op economisch terrein kunnen we denken aan de zogeheten handel met de vijand. Ook in oorlogstijd ging de handel met Spanje door. Moest men dit toestaan of niet, gesteld dat het al mogelijk was deze te verbieden? Er waren sluiptwegen en de overheid bezat geen ambtenarenapparaat om zoiets te controleren. Zij had wel een praktische oplossing en hief rechten op deze handel.

Een ander voorbeeld geldt het geestelijke terrein, met name het calvinisme. Dit heeft met zijn gerichtheid op een arbeidzaam leven een bepalende invloed uitgeoefend op het ontstaan van een kapitalistische geest in het onderhavige tijdperk, als een voorbereiding op het economische systeem van de markteconomie.

Literatuur

- H. Baudet, Rome en de nieuwe Apocalyps, in *Mens en Keuze*. Opstellen aangeboden aan prof.dr. S. Korteweg, 1972.
- M.J.H. Cobbenhagen, 'De economische orde', in *De Economist*, 1957.
- M.M.G Fase, 'On economics and religion', in *De Economist*, 2005.
- F. Hartog, 'Uitdagingen aan ons economisch stelsel', eveneens in *Mens en Keuze* (zie onder Baudet).
- H.M. Helders, R.J. Mokken, P.C. Plijter en F.N. Stokman, *Graven naar macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie*, 1975.
- A.N.J. den Hollander, 'Een insect maakt geschiedenis: de "boll weevil" in de zuidelijke staten', in *Americana*, 1970.
- P. Kuin, *Macht en markt*, 1971.
- N.J. Smelser, *Sociologie van het economische leven*, 1965.
- J. Zijlstra, *Enkele algemene aspecten van het vraagstuk van de economische orde*, 1948.